

TIL BILIMINDE FRAZEOLOGIZMLERDİN İZERTLENIW MÁSELELERİ

Kadirniyazova Biybijamal

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13933020>

Annotaciya. Maqalada til biliminde frazeologizmlerdiń izertleniw máseleleri úyrenilgen.

Tayanish sózler: sózlik quram, frazeologizmler, turaqlı sóz dizbekleri, obrazlı, ekspressivlik boyaw, leksika, leksikolog, ekspressivlik, frazeologiyalıq topar, frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler, struktural-semantikalıq klassifikatsiya.

ISSUES OF STUDYING PHRASEOLOGICAL UNITS IN LANGUAGE LEARNING

Abstract. The article examines the issues of studying phraseological units in linguistics.

Key words: Vocabulary, phraseological units, stable word combinations, figurative, expressive coloring, lexicon, lexicology, expressiveness, phraseological group, phraseological lines, structural-semantic classification.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы изучения фразеологизмов в языкознании.

Ключевые слова: Словарный состав, фразеологизмы, постоянные словосочетания, образный, экспрессивный, лексика, лексиколог, экспрессивность, фразеологическая группа, фразеологические единицы, фразеологические цепочки, структурно-семантическая классификация.

Sózlik quramda tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey bir mánini ańlatatuǵın bir neshe sózlerden quralǵan turaqlı sóz dizbekleri de belgili orındı iyeleydi. Frazeologizmler – tilimizdiń bólinbes bir bólegi. Óziniń formasınıń, mánisiniń turaqlılıǵı jaǵınan da, stillik ózgesheligi jaǵınan da ayırıqshalıqlarǵa iye.

Tilimizde kewilge qonımlı, kórkem, obrazlı, ekspressivlik boyawı kúshli frazeologizmlerdiń túrleri júdá kóp ushırasadı. Tildiń bay ǵáziynesi dep esaplanatuǵın frazeologizmlerdi xalıq orınlı paydalanıp, naqıl-maqallar menen barabar joqarı bahalaydı. Hár bir tildiń ózine ılayıq milliy ózgesheligi ásirese onıń frazeologiyasınan anıq kórinedi.

Frazeologizmlerdiń jay sóz dizbeklerinen baslı ayırmashılıǵı haqqında bir qansha kórnekli til ilimpazları ózleriniń pikirlerin bildirdi. Máselen, D.N. Ushakov frazeologiyalıq sóz dizbeklerin jay sóz dizbeklerinen ayıratuǵın eń tiykarǵı belgilerdiń biri – onıń bir tilden ekinshi tilge sózbe-sóz awdarılmaında dep kórsetse[1], A.İ.Efimov onıń formasınıń turaqlılıǵında dep esaplaydı[2.66-69]. A.A.Reformatskiy frazeologizmlerdiń jay sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵı, birinshiden, jay sóz dizbekleriniń sintaksislik jaqtan qaralıwında bolsa, ekinshiden, frazeologizmlerdiń leksikali'q jaqtan qaralıwında dep kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń basqa sóz birliklerinen ayırılatuǵın tiykarǵı belgilerin anıqlawda belgili leksikolog ilimpaz E.Berdimuratovtıń quwatlawǵa turarlıq pikirleri bar. Ol qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń eń tiykarǵı bir neshe belgilerin ajratıp kórsetedi.

1. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qáliplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı.
2. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánilik jaqtan obrazlı sıpatqa iye bolıp keledi.
3. Frazeologiyalıq sóz dizbegin quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qáliplesken turaqlı ornınan iye bolıp keledi.
4. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin bóleklerge bóliwge bolmaydı.
5. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin quraytuǵın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı.

6. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı [3.131-133].

Frazeologizmlerdiń kópshilik bólegi sóylewde belgili bir stillik maqset – ekspressivlik ushın xızmet etedi. Frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda obraz jasaw, personaj tiline sáykes minezleme beriw, waqıya-hádiyse yaki halattı kórkem obrazlı, ótkir etip kórsetiwde qollanılauǵın áhmiyetli til birligi esaplanadı. Sonlıqtan da, jazıwshı hám shayırlar olardan óz shıǵarmalarında keń paydalanadı.

Til biliminde frazeologiya termini birinshi márte frantsuz ilimpazı Sh.Balli miynetinde qollanıladı [4.87]. Miynette frazeologiyalıq sóz dizbeklerin erkin sóz dizbeklerinen ajıratıwǵa baylanıslı olardı úsh toparǵa ádettegi sóz dizbekleri, frazeologiyalıq toparlar hám frazeologiyalıq birlikler dep toparlarǵa ajıratıp kórsetedi. Sh.Balli kóz-qarasları keyingi waqıtları orıs ilimpazı akademik V.Vinogradov tárepinen ilimiy tiykarda rawajlandırıldı [5.21-28]. V.Vinogradov orıs tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin semantikalıq jaqtan frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler dep úsh toparǵa ajıratıp kórsetedi.

Frazeologizmlerdiń usılay bóliniwi kópshilik túrkiy tillerde birdey. Sebebi, V.V.Vinogradovtıń klassifikatsiyasın bassılıqqa alıp, óz tilleriniń faktleri tiykarında analizleydi.

XVIII ásirde XX ásirde ortalarına shekemgi frazeologiyalıq teoriyanıń rawajlanıwınıń dáslepki dáwirlerinde-aq til ilimi tariyxında M.V.Lomonosov, V.A.Dal, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, F.I.Buslaev, Sh.Balli, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradov, A.I.Efimov, N.M.Shanskiylardıń ilimiy miynetleri frazeologiyanıń óz aldına lingvistikalıq taraw sıpatında qáliplesiwine tiykar saldı. Frazeologiya máselelerine arnalǵan dáslepki miynetler kóbirek leksikografialıq obyektte bolıp xızmet etti. Bul dáwirde frazeologizmlerdiń sózliklerde beriliwine, olardıń mánisi hám etimologiyasın anıqlawǵa ayrıqsha itibar berildi.

Túrkiy tilleriniń frazeologizmlerin úyreniw XX ásirde 40-jıllarınıń aqırına keliw menen baslanǵan kóriwimizge boladı. Túrkiy tilleri ishinde birinshilerden bolıp 1944-jılı S.Keńesbaevtıń «Qazaq tiliniń turaqlı sóz dizbekleri» degen doktorlıq dissertaciyası jaqlandı. Ásirese akademik S.Keńesbaevtıń 1977-jılı baspadan shıqqan «Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi» atlı kólemli miyneti qazaq tilinde ǵana emes, al ulıwma tyurkologiyaǵa qosılǵan elewli úles dep esaplaymız. Avtor bul sózlikte «Qazaq tiliniń frazeologizmleri tuwralı» [6.589-621] degen bóliminde qazaq tilindegi frazeologizmlerdiń teoriyalıq máselelerin ján-jaqlı qarastıradı.

Ózbek frazeologiyasına arnalǵan eń dáslepki miynetler ótken ásirde 50-jıllarınıń basında payda boldı. Olardıń qatarına Sh.Raxmatullaev, Ya.D.Pinxasov, A.Shomaqsudov, M.Xusainovlardıń kandidatlıq dissertaciyların kórsetiw múmkin [7.18]. Bul miynetlerde ózbek tiliniń frazeologizmleri akademik V.V.Vinogradovtıń struktural-semantikalıq klassifikatsiyası

tiykarında analiz etiledi, frazeologizmler semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq ótlesiwler hám frazeologiyalıq dizbeklerge ajratıladı.

Türkmen tili boyınsha K.Babaevtıń «Türkmen tiliniń idiomaları» miynetin atap ótsek boladı. Ol idiomalardıń semantikasına baylanıslı olardı eki toparǵa ajratadı.

1. Frazeologiyalıq ótlesiw
2. Frazeologiyalıq birlik.

K.Babaev frazeologiyalıq birliklerdi quramındaǵı ayırım sózler tiykarında bóledi. Mısalı: bash, gol, ayag hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri 1968-jılı birinshi ret E.Berdimuratovtıń «Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası» atlı miynetinde sóz boladı [8]. Avtor frazeologiyalıq sóz dizbeklerin erkin sóz dizbeklerine qarama-qarsı qoyıp, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramına qospa terminlerdi de, naqıl-maqallardı da kirgizedi. Avtor semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin tórt toparǵa bóledi: frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbekler, frazeologiyalıq so'zler.

Frazeologiyalıq sózler degen toparǵa tilimizdegi naqıl-maqallardı da kirgizedi.

Sonday-aq, 1972-jılı docent S.T.Nawrızbaevanıń qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbeklerine arnalǵan «Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре» [9] degen miyeti jariq kórdi. Monografiyada qaraqalpaq tilindegi atawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń turaqlı hám jay sóz dizbeklerinen, qospa sózlerden, naqıl-maqallardan, terminlerden, túbir hám dórendi sózlerden ayırmashılıqları, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kóp mániligi, olardaǵı omonimiya, antonimiya, sinonimiya qubılısları úyrenilgen.

Frazeologiyalıq materiallar ózleriniń genetikalıq, funkcionallıq, qurılıslıq ayırıqshalıqları jaǵınan túrlishe semantikalıq jaqtan da xarakteri jaǵınan da hár qıylı bolıp keledi.

Sonlıqtan da, biz xalqımızdıń ásirler boyı taratıp, joǵaltpay qásterlep saqlap kiyatırǵan bay ǵáziynesi bolǵan frazeologizmlerdi, olardıń sanın jáne de toparın kóbeytip, bayıtıp kózdiń qarashıǵınday saqlap keleshek áwladqa taratıwımız tiyis. Demek, usınıń ózinen frazeologizmlerdiń ele de bolsa izertlewdi talap etetuǵın másele ekenligi kórinip tur.

REFERENCES

1. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. М., 1935.
2. Ефимов А.И. Об изучении языка художественных произведений. Минск, 1953, 66-69-бетлер.
3. Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология. Нөкис, 1994. 131-133-бетлер.
4. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, 87-бет.
5. Виноградов В.В. Русский язык. 1947. М., 21-28-бетлер. Виноградов В.В. Русский язык. 1947. М., 21-28-бетлер
6. Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 589-621-бетлер.
7. Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД. М., 1962., 16 б; Пинхасов Я.Д. Фразеологические выражения в языке произведении Хаида

Алимджана. АҚД, Ташкент, 1953. 19 б; Шамақсудов А.Ш. Язык сатиры Мухими (Лексика и фразеология), АҚД, Ташкент, 1956, 186; Хусаинов М. Фразеология прозы писательницы Айдын, АҚД, Самарканд, 1959, 186. Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 589-621-бетлер.

8. Бердимуратов Е. Ҳазирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968.
9. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакского-русском словаре. Ташкент. 1972.